

УДК 340.15

Дмитришин Ю. Л., к.ю.н., доцент кафедри
правознавства, соціології та політології Дрогобицького
державного педагогічного університету ім. І. Франка

Хелмінська (Кульменська) грамота як джерело хелмінського права

В статті проаналізовано структуру та зміст хелмінської (кульменської) грамоти. Охарактеризовано цей локаційний привілей у трьох аспектах: загальноісторичному, історико-правовому та історико-культурному. Досліджено дію хелмінської грамоти в часі, просторі і за колом осіб.

Ключові слова: хелмінська (кульменська) грамота, хелмінське право, тевтонський орден, пруські землі.

В статье проанализирована структура и содержание Хелминской (кульменской) грамоты. Охарактеризована эта локационная привилегия в трех аспектах: общен историческом, историко-правовом и историко-культурном. Исследовано действие Хелминской грамоты во времени, пространстве и по кругу лиц.

Ключевые слова: хелминская (кульменская) грамота, хелминское право, тевтонский орден, прусские земли.

The article analyzes the structure and content of khelmno (kulm) charter. The charter is analyzed in three aspects: general historical, historical and legal, historical and cultural. The influence of khelmno charter in time, space and a range of people is examined.

Keywords: khelmno (kulm) charter, khelmno law, Teutonic Order, the Prussian lands.

Хелмінське право та його застосування в Україні залишається малодослідженою темою в українській історії та історико-правовій науці. Зокрема, мало приділялось уваги історико-правовим питанням середньовічного права. Хелмінське право (один з різновидів міського права доби Середньовіччя) відіграло значну роль у державно-правовому розвитку українського народу, адже на його основі у XIV–XIX ст. здійснювалось самоврядування українських міст і сіл (у Підляшші й на Волині) та було одним з джерел кодифікації українського права у XVIII – на початку XIX ст.

Над дослідженням хелмінського праві працювали та продовжують працювати українські дослідники А. Яковлев, А. Ткач, І. Усенко, М. Кобилецький, О. Кістяківський, М. Василенко, Ар. Ткач, Т. Гошко. А також польські, німецькі, білоруські, російські та литовські науковці. Це, зокрема, такі вчені: М. Ханов, А. фон Коцеба, К. Леман, Й. Фогт, М. Топпен, В. фон Брюннек, А. Замрау, Г. Штеффен, Г. Кіш, А. Метнер, Ф. Маркманн, В. Ебель, Л. Мейтен. М. Балінський, Т. Ліпінський, С. Кутшеба, С. Еренкрайц, З. Качмарчик, З. Здруйковський, Д. Янічка, З. Римашевський, С. Юшков.

Хелмінське право є одним з різновидів магдебурзького права. У Польщі, Литві, Білорусії та Україні кульменське право називали хелмінським, правовою основою для його створення стала Кульменська (Хелмінська) грамота [1].

Хелмінське право виникло на території Пруссії в період завоювання та колонізації її Тевтонським орденом та мало в основі різноманітні джерела, серед яких:

- Хелмінська (Кульменська) грамота 1233/1251 рр.;
- судова практика вищих апеляційних земських, міських та сільських судів хелмінського права, виражена в ортіях та вейстумерах (роз'ясненнях);
- вількери міських рад;

- «Саксонське зерцало»;
- магдебурзько право, так звані Магдебурзькі питання (Magdeburger Fragen), створені в 1386–1402 рр.;
- Магдебурзько-Вроцлавське систематичне лавницьке право (Das Magdeburg-Breslauer systematische Schoffenrecht);
- класичне римське право та ін.

Привілей для Хелмно і Торуня — Хелмінську (Кульменську) грамоту — видали 28 грудня 1233 р. Великий гофмейстер Тевтонського ордену Герман фон Зальца і ландмейстер Пруссії Герман фон Бальк. Через пожежу в Хелмно 1244 р. оригінал грамоти було втрачено (тоді ж населені пункти було перенесено на нові місця). А в жовтні 1251 р. з ініціативи магістра німецьких провінцій Ордену Е. фон Зайна цей документ було відновлено у двох примірниках (для міст Хелмно і Торунь). Обидва екземпляри збереглися до нашого часу [2, с. 25].

Після завершення роботи над торуньською редакцією (ревізією) хелмінського права (Jus Culmense revisum) в 1594 р. і над Пруссською коректурою в 1598 р., опублікованою 1599-го (Jus terrestre Nobilitatis Prussiae regalis), кодифікаційні роботи над хелмінським правом фактично припинилися, після чого хелмінське право розвивалось здебільшого в містах через прийняття ними власних нормативно-правових актів, так званих вількерів. Хелмінське право розвивалось також завдяки судовій діяльності вищих апеляційних судів хелмінського права в Хелмно (1233–1458) та в Торуні (1439–1608). Вількери, або міські статuti, приймали міські ради Торуня, Хелмно, Гданська.

За винятком невеликих розбіжностей, текст обох грамот 1233/1251 рр. майже однаковий, тому їх доцільно аналізувати разом. Спробуємо дати загальну характеристику Хелмінській (Кульменській) грамоті, проаналізувавши її у трьох аспектах: загальноісторичному, історико-правовому та історико-культурному.

Тож і за формою, і за змістом ця історична пам'ятка являє собою типову для XIII ст. локаційну грамоту. У структурі документа виділяють вступну частину (протокол), основний текст, до якого входять нормативні положення, і заключну частину (есхатокол). Основний текст Хелмінської (Кульменської) грамоти в перших німецьких перекладах написано на межі XIII—XIV ст. Він складався з 24 статей. Така ж кількість статей була збережена і в подальшому.

Звертаючись до змісту грамоти, відзначаємо багатопредметність її положень. Незважаючи на це, їх можна звести до декількох основних груп.

Перша група положень стосується організації внутрішньої структури міст Хелмно (Кульма) і Торунь (Торна), які були визнані містами у правовому сенсі слова та одержали право на самоврядування (ст. 1, 4).

Друга група статей є дотичною до першої і містить опис земельних ділянок, наданих обом общинам для ведення сільського господарства, мисливства і рибальства (ст. 2, 3, 5 в редакції 1233 р. і ст. 2, 3 в редакції 1251 р.).

Третя група — найчисленніша і тісно пов'язана за змістом із другою. Вона стосується умов, на яких міщанам дозволялось володіти нерухомістю, стягнення за неї податків, а також висвітлює питання судочинства щодо справ, пов'язаних з нерухомістю (ст. 6, 8–11, 15–21, 23).

Четверта група стосується переважно так званих регалій — прав Тевтонського ордену як суверена Хелмінської землі. Деякі статті цієї групи мають політичний характер, інші є здебільшого господарськими. Частина господарських регалій

збереглася за Тевтонським орденом, а частина була повністю або частково передана підданам Ордену (ст. 1, 5, 6, 9, 11–14, 22, 24).

П'ята група норм регулює відносини між міщанами і Тевтонським орденом та місцевими церковними структурами в межах Прусського єпископства (ст. 7, 21) [3, с. 148].

Важливо, що в тексті Хелмінської (Кульменської) грамоти особливого значення набувають три останні статті (22–24), якими вводиться єдина монета, уніфікація мір земельної площі та ліквідація мит. Дія цих статей поширювалася не тільки на два міста, а й на всю Хелмінську землю. Встановлення одиниці міри земельної площі (фламандської гуфи, яка, нагадаємо, дорівнювала 16,8 га) міститься у ст. 2, 7, 15, 17, 25 Хелмінської грамоти.

Навіть такий короткий аналіз Хелмінської (Кульменської) грамоти дає змогу зрозуміти, що Тевтонський орден прагнув якнайшвидше врегулювати свої відносини з колоністами. Усі положення Хелмінської (Кульменської) грамоти були спрямовані на заохочення переселенців. Місто Хелмно, політичний центр цього краю, і місто Торунь отримали магдебурзьке право і стали містами у правовому значенні цього слова.

Хелмінська (Кульменська) грамота була також своєрідною програмою майбутньої колонізації, оскільки передбачений грамотою правовий режим створював пільги для колоністів і був згодом поширений на всю Пруссію.

В історико-правовому аспекті Хелмінська (Кульменська) грамота є досить складною сукупністю норм. Більшість із них визріла в рамках загальноєвропейської і німецької правової традиції. Частина статей містить прямі покликання на сформовані раніше звичаї: магдебурзьке міське право (ст. 4), фламандське спадкове право і фламандські земельні міри (ст. 10, 23), сілезьке і фрейбурзьке гірниче право (ст. 11). Багато статей хоч і не покликаються на конкретну правову традицію, але мають аналогії в локаційних грамотах XII–XIII ст.

Унікальність Хелмінської (Кульменської) грамоти полягає не в її окремих положеннях, а в їх поєднанні. Зміст грамоти, зумовлений конкретною історичною ситуацією (військова експедиція в Пруссію та заселення краю), чітко відображає її.

У тексті документа стосовно Хелмінської (Кульменської) грамоти вжито назви «*pagina*» і «*privilegium*». Слово «*pagina*» буквально означає «сторінка» і акцентує на письмовій формі акта. Слово «*privilegium*» стосується і форми, і змісту. У перших німецьких перекладах Хелмінської (Кульменської) грамоти, які з'явилися на рубежі XIII–XIV ст., термін «*privilegium*» переданий як «*hantfeste*». Цей старовинний німецький термін означав «підтвердження будь-якої заяви власним підписом». Наведений аналіз термінів Хелмінської (Кульменської) грамоти дає змогу зрозуміти юридичну природу цієї історико-правової пам'ятки.

Зауважимо також, що попри імперативний характер, Хелмінська (Кульменська) грамота має і деякі договірні риси. Скажімо, у заключній частині Хелмінської (Кульменської) грамоти 1233 р. мовиться про введення до грамоти «умов», які згадуються поряд з «настановами» й «обіцянками» Тевтонського ордену, а також проголошується обов'язковість грамоти на майбутнє. «Умови» грамоти не можуть бути змінені будь-яким з наступників суверена. З плином часу договірні риси в Кульменській (Хелмінській) грамоті набувають більш виразного характеру.

Договірні засади Хелмінської (Кульменської) грамоти вказують на те, що в середньовічній правовій думці ідея громадського договору була вельми популярна. Договірні риси характерні більшою чи меншою мірою для всієї тогочасної правової

системи. Навіть якщо ця договірність була формальна. Часто громадський договір скріплювався лише клятвою його учасників.

Завдяки багатопредметності Хелмінської (Кульменської) грамоти її норми вирізняються великим різноманіттям з погляду законодавчої техніки. Одні норми є безпосередньо регулювальними (наприклад, ті, які належать до орденських регалій), інші ж мають відсильний (ст. 4, 10, 11, 23) або бланкетний характер (ст. 4 закріплює за міською радою Кульма (Хелмно) право тлумачення норм магдебурзького права). Кульменська грамота містить норми, які передбачають санкцію, і норми, у яких її немає.

Складність змісту спричинила і різноманітність формулювань, що стосуються дії хелмінської (Кульменської) грамоти в часі, просторі і за колом осіб.

Більшість норм встановлено без зазначення строку дії або «навічно» (ст. 1, 4, 10, 13), «постійно» (ст. 22). Заразом частина норм мала тимчасовий характер і підлягала застосуванню лише до закінчення військових дій із пруссами (ст. 17).

Дія Кульменської (Хелмінської) грамоти в просторі мала двоякий характер. Три статті (22–24), як вже було зазначено, поширювалися на всю Хелмінську землю, решта – стосувались переважно міст Кульма (Хелмно) і Торна (Торунь), а також введених їм помість.

Основними адресатами привілею були міщани – повноправні члени общин Кульма (Хелмно) і Торна (Торунь). Водночас чимало положень стосувались прав самого Тевтонського ордену та місцевого духовенства. У Хелмінській (Кульменській) грамоті також згадувались інші категорії населення: у ст. 2 (у зв'язку з правом користування Віслою) – «перепирини»; у ст. 5 редакції 1251 р. (у зв'язку із вказівками, що стосувались річної переправи) – «феодали». А ст. 22–24 завдяки своєму особливому статусу поширювались на невизначене коло осіб.

Вищезазначена складність, різноманітність структури Хелмінської грамоти, а також відсутність суперечностей у її змісті дають змогу висновувати, що характер цього документа відповідав складності завдань, які стояли перед Тевтонським орденем на початку пруської експедиції. Ці завдання Тевтонський орден вирішував, застосовуючи сформовані на той час юридичні інструменти.

Хелмінська (Кульменська) грамота є джерелом права, яке відобразило процес переходу від усного до писемного права у XIII ст. Основною причиною письмової фіксації привілеїв, наданих Кульму (Хелмно) і Торну (Торунь), була потреба юридичного оформлення процесу локації міст під час німецької східної колонізації [4, с. 6].

Кульменська (Хелмінська) грамота є видатною пам'яткою права свого часу. Зауважимо, що її значення вийшло далеко за межі Хелмінського краю, оскільки цей документ вплинув на формування правової системи на всіх пруських землях. Вона була взірцем для братьох локаційних привілеїв, які стали основою для планомірної колонізації Пруссії. Покликання на магдебурзьке право, яке містилося у грамоті, вказувало на запозичення відповідних правових норм. Ці норми модифікувались відповідно до місцевих умов та того чи іншого історичного періоду (колонізація пруських земель).

Практика Кульменського (Хелмінського) суду також сприяла створенню особливого різновиду міського, земського і сільського права, яке розвивалось у XIII–XVII ст. і в східній, і в західній частині Пруссії, поза її межами – у Польщі, Литві та Україні [4, с. 6].

У ст. 10 Хелмінської грамоти йдеться про застосування норм спадкового фламандського права (*heraditas flamungicale*), що пов'язано з активною голландською колонізацією у країнах Центрально-Східної Європи. Основним поштовхом до голланд-

ської колонізації стало значне перенаселення Голландії та постійні повені, наслідками яких часто були неврожаї та голод [5, с. 53–55]. На нових місцях проживання голландці зстосовували власне право, зокрема норми, що врегульовували сімейні і майнові правовідносини. За фламандським спадковим правом дочки і сини могли спадкувати у рівних частках. Ця норма значно відрізнялася від аналогічних норм спадкування за магдебурзьким, польським правом та «Саксонським зерцалом». Використання у хелмінському праві фламандського спадкового права викликало конфлікти між різними групами населення Пруссії з приводу кодифікації хелмінського права.

Отже, Хелмінська грамота 1233/1251 рр. являла собою типовий для XIII ст. привілей, наданий Тевтонським орденом містам Хелмно і Торунь.

Цей документ був адресований колоністам, які в період завоювання Тевтонським орденом території Пруссії, стали опорою орденської експансії та основними упорядниками завойованих земель, заселяючи старі та закладаючи нові міста і села. Колонізація пруських земель потребувала відповідного юридичного оформлення. Це завдання покликана була виконати Хелмінська грамота, яка увібрала найбільш придатні для періоду формування Орденської держави правові норми попередніх, уже дієвих магдебурзького, фламандського, римського права та інших джерел.

Завдяки багатоаспектності змісту та влучній структурній побудові Хелмінська грамота вдало об'єднала основні (необхідні) норми для правового регулювання життя на колонізованих землях, тому легко імплементувалась і стала підґрунтям так званого хелмінського права, яке відіграло визначальну цивілізаційну роль у житті Пруссії та всієї Центрально-Східної Європи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кобилецький М. Хелмінське (кульмінське) право / М. Кобилецький // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 1. – С. 120–125.
2. LuciDski J. Przywilej chelminski z 1233 r., jego tresc oraz dzieje jego podstanowien / J. Lucinski // Studia culmensia historico-juridica czyli ksiega pamitkowa 750-lecia prawa chelminskiego / pod red. Z. Zdrojkowskiego. – Torun, 1990. – Т. 1. – С. 81–139.
3. Рогачевский А. Кульмская грамота – памятник права Пруссии XIII в. / А. Рогачевский. – СПб. : Изд-во С.-Пб. ун-та, 2002. – 370 с.
4. Prawo starochelminskie 1584 (1394) / pod red. Witolda Maisla i Zbigniewa Zdrojkowskiego ; przekł. Andrzej Bzdega i Alicja Gaca ; Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Urząd miasta Chelмна. – Torun : Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1985. – 176 s.
5. Бодрухин В. Славяне и немцы в истории Бранденбурга (X–XIII вв.) / В. Бодрухин. – Луганск, 2000. – 108 с.